

Geder, guder og gentlemen.

Nogle refleksioner over 4. århundredes attiske dyrehold

af Jens A. Krasilnikoff

Oldtidens attiske landbrug omfattede dyrkning af de traditionelle korn- og træafgrøder, men mange henvisninger i kildematerialet mere end antyder, at Attika også i 5. og 4. årh. f.v.t. var rammen om et omfattende dyrehold.¹ Dyreholdets omfang varierede imidlertid, hvilket eksempelvis er tydeligt i forbindelse med athenernes reaktioner på truslerne fra invaderende hære under Den peloponnesiske Krig.

Det har været foreslået, at de dyr, der blev evakueret til Euboia i 431 f.v.t., gik tabt ved øens revolte fra Det deliske Søforbund i 411 f.v.t.² Den fulde rækkevidde af dette forslag, og i en bredere forstand dyreholdets økonomiske og ikke mindst mentale betydning, har ikke affødt mange bemærkninger i den tidligere forskning. I hovedsagen har forskere koncentreret sig om husdyrholdets betydning for kultaktivitet og om især de større dyrs, oksernes, værdi som trækdyr.³ Dog er der i de senere år fremlagt arbejder, der på deres måder har drejet studiet af oldtidens dyrehold i nye retninger. I den forbindelse er det især Christophe Chandezons bog om græsningspolitik i senklassisk og hellenistisk tid, der påkalder sig positiv opmærksomhed, mens Jeremy McInerneys seneste bog om 'okseholdets kulturhistorie' ikke afslører nogen dybere forståelse af husdyrholdets praktiske og landbrugsøkonomiske aspekter.⁴ Et andet mere begrænset studium i så vel omfang som perspektiv, er Timothy Howes bog om dyre-

-
1. For Attikas vedkommende fortrinsvis byg, oliven, vin og figen. Grundlæggende er stadig Isager & Skydsgaard 1992, især pp. 19–43 og Foxhall & Forbes 1982 om korn som basisafgrøde. Om olivendyrkning: Foxhall 2007. Om bælgfrugters betydning i landbrugeet: Sepaki 1992 og Garnsey 1998, 214–25. Om haveafgrøder: Carroll-Spillecke 1989; Osborne 1992 og Krasilnikoff 2010a, 109–10. Om ødelæggelse af landbrugsafgrøder: Hanson 1998.
 2. Se Westlake 1948. Om athenernes evakueringer af dyr til Euboia under Den peloponnesiske Krig: Burford 1993, 148–149. De eubøiske bystaters økonomiske betydning for Athen i henholdsvis 5. og 4. årh. f.v.t. er stadig uklar og har ikke været genstand for sammenhængende undersøgelser i de seneste mange årtier.
 3. Jameson 1988 er stadig et grundlæggende studium af dette emne. Om transport, se Isager & Skydsgaard 1992, 104–7. Se dog McInerney 2010, især pp. 180–82, for det plausible synspunkt, at kun få athenere ejede okser.
 4. Chandezon 2003; McInerney 2010.

holdet som stands- og statusmarkør. Howe angiver både at ville behandle emnet i dybden og at ville mægle i den gamle kontrovers mellem 'transhumanister', som plædede for, at dyreholdet blev praktiseret som sæsonmæssige migrationer mellem lavlandet i vintermånederne og højlandet i de varme sommermåned, og 'pastoralister', som har argumenteret for, at dyreholdet foregik i tæt symbiose med agerbruget og dyrkning af foderafgrøder. Imidlertid fokuserede Howe overvejende på dyreholdets betydning for elitekulturerne i perioden fra Perserkrigene til Alexander den Store; og hans analyse af det attiske dyrehold er endvidere uklar, hvad angår dyreholdets organisering i såvel den klassiske som den hellenistiske periode.⁵ Senest har Paul Halsted udgivet en omfattende og som sædvanlig udfordrende etnoarkæologisk syntese om pastoralisme i det mediterrane område mellem fortid og nutid, hvor han fokuserer på såvel de praktiske, materielle og mentale dimensioner af dyreholdets integration i landbrug og samfund.⁶

I denne artikel skal jeg begrænse emnet til at omhandle forholdet mellem organiseringen af de større jordejeres dyreflokke, Attikas naturfysiske potentiale for dyrehold og marginaljordsudnyttelsen i den klassiske periode. Dette føres videre i nogle synspunkter om, hvordan den athenske økonomiske elite brugte dyreholdet til at understøtte og opretholde egen status, herunder hvordan elitens engagement i dyreholdet kom til udtryk i Attikas lokale kulturer (herunder i særlig grad kulterne for Pan).

Geder

Uanset hvilke betydninger vi skal tillægge Thukydids bemærkninger om det attiske dyreholds skæbne i forbindelse med Den peloponnesiske Krig indeholder de skriftlige kilder talrige henvisninger til forhold, der vedrører geder og får. I mytologiske fortællinger, i episk digtning og i historiske beretninger optræder et utal af småkvæg – *probata* – får og geder, som for eksempel har til formål at understrege, at handlingen

5. Se kritik i Krasilnikoff 2009. Kontroversens positioner kan studeres i Isager & Skydsgaard 1992, 99–104, 108–14. Forbes 1995 forsøgte at etablere en position mellem den ekstensive og årstidsbestemte transhumanisme og den integrerede agro-pastoralisme, med dyrkning af foderafgrøder og optimering af gødningspotentialet, et synspunkt som ikke (skønt annonceret) bringes i praktisk anvendelse af Howe.

6. Halsted 2014.

foregik i vildnisset, eller at illustrere landbrugsmæssige og religiøse forhold; og ikke mindst henvises der i retstalerne til de husdyrbestande, som parterne rådede over eller som indgik i arvedele. Endelig er der afgørende vigtig information at hente i Aristoteles' *Historia Animalium* om dyrenes anatomi, forplantning og adfærd, og i de få spredte bemærkninger hos 'landbrugsforfatterne' Hesiod og Xenofon, og hos Theofrast om problemstillinger med adresse til botaniske problemfelter.⁷

I det epigrafiske materiale indgår og omtales småkvæg i forpagtningsaftaler, regnskaber, offerkalendere og love for religiøse fællesskaber. Endvidere er der overleveret et antal indskrifter, som omhandler græsning over territorialgrænser (*epinomia*) og græsningsafgift (*ennomios*). Vi får med dette kildemateriale et klart indtryk af, at småkvæg var et dominerende indslag i de attiske landskaber og navnlig i bystaternes grænsezoner.⁸

Athenerne så på småkvæg, købte småkvæg og stjal småkvæg. De sørgede for, at guderne havde småkvæg (som man formodentligt kun sjældent stjal), og man holdt øje med, at naboens småkvæg ikke spiste ens afgrøder. Det er naturligvis korrekt, at den udbredte praksis med præcist at markere og indhegne landbrugsjord i Attika først og fremmest skulle tydeliggøre ejendomsforhold, men indhegning af jorden har også haft til formål at beskytte græsningsarealer og afgrøder mod fremmede dyreflokke.⁹ Selv de hyrder, som styrede dyreflokkene mellem foder og vand, har efterladt sig skriftlige vidnesbyrd på de lokaliteter, hvor de vogtede flokkene.¹⁰ Endelig ofrede man naturligvis

7. Om kildematerialet, se Isager og Skydsgaard 1992, 83–85.

8. LSJ s.v. ἐπινομή, ἡ (ἐπινομομαι). *Epinomia* er betegnelsen for den type af fællesgræsning, som for eksempel omtales i Thukydid 5.42, hvor rettighederne og adkomsten til ressourcerne på Skourtasletten ved Parnes-massivets nordlige udløbere, som udgjorde grænsezonen mellem Boiotien og Attika, er genstand for disput. Se også kontroversen mellem Lokris og Phokis i 395 f.v.t., som blev begyndelsen til Den korintiske Krig (*Hellenica Oxyrhynchia* 8.3). Se Jameson 1989, 12–13 for generelle bemærkninger til problemstillingen. Dele af kildematerialet fra klassisk og hellenistisk tid er for nylig præsenteret og diskuteret i Chandezon 2003. *Ennomios* var muligvis betegnelsen for en afgift eller skat, som erholdtes af private mod at lade dyreflokke græsse på bestemte arealer (f.eks. *IG II²* 1196, 13 fra Aixone og *IG II²* 1050.13). Se Jones 2004, 104, 106–7 for kommentarer til og oversættelse af *IG II²* 1196.

9. Krasilnikoff 2010b.

10. Jameson 1989, 11–12; Langdon 2005, 179.

småkvæg i store mængder, hvilket for eksempel er dokumenteret i lokale offerkalendere fra de attiske demer;¹¹ og kød og ost indgik på forskellige måder i atthenernes kost.¹²

Mange forskere er fortsat af den opfattelse, at landbrugsaktiviteter i oldtidens Attika var særdeles problematiske på grund af jordens ringe beskaffenhed og halvøens ringe nedbørsmængder. I forlængelse heraf hævder mange fortsat, at attiske bønder omlagde til oliven- og vindyrkning i den senere arkaiske periode. Så sent som i 2007 har dette synspunkt på ny været fremført som den væsentligste parameter for Attikas landbrug og økonomi i den klassiske periode.¹³ Synspunktet henter alene støtte i en problematisk læsning af en central passage i Plutarks *Solon* (24.1), hvormed Solon ofte tillægges æren for at have indført et dramatisk skifte i de attiske landbrugsstrategier. Som bekendt forbød Solon udførsel af korn; et forhold, der har givet anledning til den forestilling, at atthenerne ophørte med at dyrke korn, og desforuden koncentrerede landbrugsaktiviteterne om de mere hårdføre og tørkeresistente afgrøder oliven og vin. Dyreholdet nævnte Solon som bekendt intet om.

Ganske vist dyrkede atthenerne oliven og vin i ganske store mængder, men intet i kilderne giver belæg for den tolkning, at atthenerne på Solons foranledning foretog en radikal omlægning til dyrkning af oliven og vin og fravalgte dyrkningen af byg og hvede til fordel for import af korn. Flere afgørende forhold taler imod denne forståelse af Solons reformer: Attisk landbrug var – som de fleste andre økonomiske aktiviteter i den klassiske periode – ikke underlagt centrale initiativer på statsniveau eller på anden måde reguleret fra centralt hold. Atthenerne udstedte dog bestemmelser, som beskyttede helligdomme og hellig jord mod dyrkning, og eksempelvis mod at beskadige eller fjerne Athenes hellige oliventræer. Ellers findes der ikke belæg for, at atthenerne udstedte generelle for- eller påbud, som påvirkede den attiske bondes frie ret til at dyrke og udnytte sine jorder, som han ønskede (det var naturligvis en helt anden sag

11. Om demekalendrene: Whitehead 1986, 185–208; om Solons kalender: Parker 1996, 43–53; om rekonstruktionen af den athenske offerkalender fra 4. årh.: Lambert 2002. Se Rosivach 1994, 78 for tentativt højt antal årlige ofringer i Attika: Okser (6.528) og *probata* (15.186).

12. Kostens andel af kød og ost er omdiskuteret, se Curtis 2001, 313–16 for fremstilling, behandling og konservering af animalske fødevarer; og de mange henvisninger i Dalby 1996. For en kort oversigt, se Garnsey 1999.

13. Moreno 2007, 313, 334.

med de mange forpagtningsaftaler, som attiske bønder indgik med såvel offentlige som private institutioner).¹⁴

Den almindelige antagelse blandt antikforskere er, at Attika modtog en gennemsnitligt nedbørsmængde på 400 mm per år, hvilket er blevet modsagt af klimatologer for et par årtier siden.¹⁵ Vi ved nu, at den sydlige del af Attika almindeligvis var og er for tør til hvededyrkning, mens den nordlige del af halvøens gennemsnitlige nedbørsmønster passer fint med dyrkning af både hvede og den byg, som athenerne forbrugte i stort omfang.¹⁶ De specielle klimatologiske forhold, som dominerede Attika i oldtid og i nutiden, består i, at den nordlige del af halvøen gennemsnitligt modtager mere end 500 mm regn, hvorimod selve Athen, dens sletteland og den sydlige del af Attika modtager 400 mm per år eller mindre. Athen og Attikas forskellige landskaber modtog altså i en geografisk forstand en ganske ujævn nedbørsmængde. Dertil er det endvidere nu erkendt, at nedbørsmængden varierer efter topografisk højde med en faktor på 50 mm per 100 meter stigning. Det betyder eksempelvis, at nedbørsmængden over højdedragene omkring Marathonsletten gennemsnitligt modtog mellem 550 og 750 mm per år. Denne erkendelse har afgørende betydning for vores mulighed for at forstå halvøens landbrugsudnyttelse og potentiale og dermed naturligvis så også for, hvordan oldtidens bønder kunne vælge strategier for deres landbrug. Forestillingen om, at olivendyrkningen alene på grund af vandmangel skulle være foretrukket fremfor korndyrkning, er således vanskelig at acceptere – med henvisning til Attikas meget forskelligartede klimatologiske og hydrologiske forhold.

Der er imidlertid ikke tvivl om, at grænsen for Attikas potentiale for fødevarerproduktion blev overskredet senest med indgangen til Athens storhedstid i det 5. årh. Den voksende ubalance imellem Attikas eget korndyrkningspotentiale og den dramatiske demografiske udvikling, som især Athen gennemløb efter 478 f.v.t., er forklaringen på,

14. Om sag vedrørende Athenes hellige oliventræer, se Lysias 7. De hårde straffe for overtrædelse af loven (se Demosthenes 43.71) blev tilsyneladende ikke længere anvendt i den senere del af 4. årh. (Aristoteles, *Athenaion Politeia* 60). De offentlig og private institutioner er behandlet af Jones 1999, men se nu Gabrielsen 2009 for private organisationer i et større geografisk perspektiv.

15. Amanatidis *et al.* 1993; Krasilnikoff 2014, 97–99 med note 5.

16. Krasilnikoff 2002, 57; *id.* 2014.

at athenerne først fra dette tidspunkt opbyggede og opretholdt forsyningslinjer med oversøisk korn, fortrinsvis hvede, fra Sortehavsregionen og senere Nordafrika.¹⁷

Probata – eller ‘småkvæg’ – egner sig fortrinligt til intensive så vel som ekstensive driftsformer i de typer landskab, vi forbinder med Grækenland i oldtid såvel som nutid. Geder og får kræver begrænsede foder- og vandmængder og er således ideelle kreaturer i et vanskeligt klima og miljø, hvor de basale ressourcer, foder og vand, ikke nødvendigvis mangler, men hvor adgangen til tilstrækkelige mængder kan variere betydeligt alt efter årstid og geografi.¹⁸ Den generelle antagelse, at Attika var relativt dyrefattigt i den klassiske periode modsiges som sagt af kildematerialet.¹⁹ En forskel til andre geografiske og kronologiske eksempler, for eksempel Kreta, Peloponnes og Euboia i samtiden, og det centrale Balkan og Spanien i eftertiden, er imidlertid størrelsen på de registrerede bestande eller flokke.²⁰ Den største flok, vi kender til uden for Attika var på flere tusinde dyr, hvorimod det generelle indtryk fra Attika peger på 150 dyr som den omtrentlige øvre grænse for flokkenes størrelse.²¹ De attiske retstaler og *polet*-listerne – de offentliggjorte lister over salg af konfiskeret ejendom forestået af det såkaldte *polet*-kollegium, angiver eksempler på velhavende atheneres dyreflokke: Panaitios’ konfiskerede ejendom bestod blandt andet af en besætning på 84 får og 67 geder.²² Demosthenes (47.52) beretter om en ejendom med 50 får og Isaios (11.41; 6.33)

-
17. Garnsey 1988, især 107–49. Moreno (2007) argumenterer for, at en stor del af Athens kornimport hidrørte fra de ‘oversøiske’ besiddelser i både 1. og 2. Søforbund, herunder i særlig grad fra Euboia. Denne argumentationslinje afhænger naturligvis af, om man kan acceptere de præmisser for karakteren af de athenske imperier, som Moreno fremlægger. Gabrielsen (2010) er positiv overfor Morenos tese og arbejdsform, som peger på intensive landbrugsstrategier med olivendyrkning for øje, fortrinsvis funderet på kunstvanding, hvorimod han afviser Morenos meget positive evaluering af Euboias landbrugspotentiale og betydning for den attiske økonomi. – Om Athens demografiske udvikling i den klassiske periode: Hansen 1986; Golden 2000 (især 23–26) og Akrigg 2007.
 18. Adskillige moderne autoriteter beskriver de meget varierede lokale forhold, som har haft afgørende indflydelse på omfanget og kvaliteten af det dyrehold, der kunne udfolde sig lokalt. De store landskabsvariationer kan studeres nærmere i Grove & Rackham 2002.
 19. Lohmann 1993, 260–61 forbinder dyrehold i Attikas sydligste deme Atene med senantikken og perioder efter.
 20. Chaniotis 1995 om Kreta; Walker 2004, især p. 12 for spekulationer om dyrehold på det før-klassiske Euboia.
 21. Spørgsmålet om karakteren af det græske dyrehold, herunder dets forhold til landbruget generelt, er behandlet i de mange bidrag i Whittaker 1988.
 22. Meiggs & Lewis 1988, 242–47 (no. 79, ll. 64–73).

om en ejendom med 60 får og 100 geder; og om en anden ejendom med geder og en hyrde til en værdi af i alt 1300 drakmer.²³

Forskellene på Attika og andre dele af Grækenland og generelt det mediterrane område i oldtiden og eftertiden er muligvis, at vi for Attikas vedkommende har kendskab til enkeltindviders dyrestande. For det ikke-attiske materiale vedkommende har vi kendskab til flokke, der med stor sandsynlighed var sammenstykket af flere besætninger, et forhold, som ikke er tegnet helt skarpt i den nyere forskning.²⁴

Denne bemærkning viser naturligvis tilbage til den gamle diskussion om transhumance versus agro-pastoralisme, som med jævne mellemrum dukker op i forskningsdebatten. I den forbindelse fremstår det nu tydeligt, at flere kollegaer på den ene side er ganske parate til at udnytte og anvende det attiske materiale om dyrehold til både at udsige noget om attisk og græsk dyrehold generelt; men på den anden side ikke medtager i analyserne, at Attika i oldtiden må have været et af de vanskeligste landskaber at drive dyrehold i.

Forklaringerne på dette skal søges i flere forhold. Halvøen var et af de tættest befolkede landskaber i oldtiden indtil de senere faser i Den peloponnesiske Krig, og presset på landbrugsjorden var derfor tilsvarende højt og tillige voksende gennem det 5. årh.²⁵ Dertil kommer, at athenerne allerede fra og med Kleisthenes' reformer sandsynligvis organiserede Attika i demer med præcist fastlagte deme-territorier, med hvilke dememedlemmerne havde det administrative ansvar og opsyn.²⁶ Hvis det er korrekt, havde andre borgere kun adgang til jord uden for deres egen deme gennem ejerskab, forpagtningssaftaler eller ved at erlægge skat for adgang til andre demers fællesjord, muligvis den såkaldte *egktetikon*-skat.²⁷ En mulig indirekte adgang kunne opnås for fremmede *demotai* ved at indgå samarbejder med en borger, som var indskrevet og altså hjemmehørende i den deme, hvor et fælles landbrugsengagement skulle foregå, således som det

23. . For spekulationer om antallet af dyr og besætningernes størrelser, se Hodkinson 1988, 63 og Burford 1993, 151 med note 143.

24. Chaniotis 1995; *id.* 1999. Se Forsén & Forsén 2003 for mange henvisninger til pastoralisme og transhumance på Peloponnes.

25. Nye radikale fortolkninger af Attikas befolkningsudvikling er for nylig præsenteret i Akrigg 2007.

26. Isager & Skydsgaard 1992, 129.

27. *Egktetikon*-skatten er kun dokumenteret fra 3. århundredes Piræus (*IG II² 1214, 26–28*). For reservationer vedrørende dette materiale, se Whitehead 1986, 75–76, med note 38, 150–52; Lalonde 2006; Papazarkadas 2011, 124–25.

muligvis er tilfældet med en forpagtningsaftale fra 4. århundredes Teithras, hvor Antias fra Teithras forpagtede et *phelleus*-jordstykke – en stenet jordlod – og sammen med en borger fra Oa.²⁸

Om transhumance, som om alle andre analysekategorier, må gælde, at man altid bør overveje relevans og definition for den sammenhæng, hvori kategorien konkret undersøges. Et af problemerne med at anvende transhumance som analysekategori er, at såvel de grundlæggende definitioner af transhumance som de efterfølgende justeringer af kategorien er meget upræcise. Skydsgaard (1988) og Jameson (1989) foreslog for eksempel, at græske bønder kunne have praktiseret en begrænset form for lokal transhumance, som altså var reduceret både med hensyn til dyreflokkenes størrelser og med de afstande, de skulle tilbagelægge mellem lavlands- og højlandsgræsning. Forbes' efterfølgende forsøg på at mægle mellem transhumanister og agro-pastoralister havnede så i en mellemløsning, som han benævnte det gårdbaserede dyrehold ('estate-based animal husbandry'). Forskellene på Forbes', Skydsgaards og Jamesons modeller er minimale, dersom Attika i oldtiden skulle være ramme for spekulationerne.²⁹

Alt andet lige må det have været en besværlig affære at praktisere nogen form for dyrehold, der involverede, at dyrene skulle flyttes over større afstande for at få adgang til græsningsmuligheder; og til stadighed vanskeligere, hvis bonden skulle honorere 'kravet' om sæsonbestemte migrationer mellem lavlands- og højlandsgræsning.³⁰

Guder

Religionens sammenhæng med og afhængighed af landbruget turde være alment kendt. Isager & Skydsgaard (1992), og før dem Chandor (1976), undersøgte forbindelserne mellem de to, dels ved at understrege sammenhængen mellem det religiøse år og landbrugsåret, dels ved at understrege religiøse institutioners økonomiske betydning i

28. H. Möbius, *MDAI(A)* 49 (1924) 1–13, no. 2; *SEG* 24.152; Lalonde, Langdon & Walbank, 157. Krasilnikoff 2008b, 38; Papazakadas 2011, 154 med note 260 spekulerer over, om dette indikerer, at de to skulle være fælles om transhumant dyrehold, hvilket der ikke i indskriften er belæg for at foreslå.

29. Skydsgaard 1988; Jameson 1989, 9–10; Forbes 1995.

30. Constantakopoulou 2007, 201–2 med note 130 hviler ikke på et kendskab til Attika i oldtiden, men snarere på Chandezon's (2003) generelle definitioner af transhumance.

rollen som jordejere.³¹ Religionshistorikere og -sociologer har tillige beskæftiget sig indgående med det blodige dyreoffer, hvor den klassiske strukturalistiske fortolknings-tilgang har domineret de senere års religionshistoriske studier.³²

I hovedsagen tog Apollon, Demeter, Dionysos og Athene sig på forskellige måder af vækst og den efterfølgende forarbejdning af de tre væsentlige afgrøder i det oldgræske landbrug: Korn, vin og oliven; og Zeus sørgede for, at det hele fik regn i passende mængder. Men hvilke guddomme rådede så over athenernes dyr? Demeter, Apollon, Hera og Zeus er alle veldokumenterede vogtere af tamdyr, og Artemis tog sig af den vilde naturs dyrestande. Dertil kommer en bredere kreds af mindre guder og heroer, for hvis vedkommende tamdyr på mange forskellige måder indgik i deres mytologier. Én gudekreds, som tillige ofte forbindes med andre ressortområder, har imidlertid også haft en væsentlig udbredelse og betydning i bystaternes landområder, nemlig nymferne, Pan og Hermes.³³

I 490 f.v.t., umiddelbart før athenerne og plataierne tørnede sammen med perserne på Marathonsletten, sendtes 'dagløberen' Philippides til Sparta for at bede om hjælp.³⁴ Spartanerne henviste til deres lov, som tilsagde, at de ikke måtte rykke i felten på den 9. dag i måneden, når der ikke var fuldmåne (Herodot 6. 106), og Philippides måtte vende tilbage til Athen uden tilsagn om umiddelbar hjælp. Undervejs mødte han Pan, som mildt bebrejdende bekendtgjorde, at han havde hjulpet de intetanende athenere tidligere, og at han ville gøre det igen. Herodot (6.105) beretter videre, at athenerne lod sig overbevise af Philippides' rapport til folkeforsamlingen, og reagerede med at indvie en kult til Pan på Akropolis' nordvestside – 'da Athen igen blev velstående' (Hdt. 6.105.3) Herfra spredte kulten sig til de øvrige dele af Attika i løbet af 5. og 4. årh. Forskningen har i den forbindelse set et mønster i spredningen af Pans helligdomme i Attika.

Man har foreslået, at Pans introduktion til Athens pantheon snarere afspejlede eller reflekterede det brede mellemlags, den athenske middelklasses eller 'hoplitklasses' ophøjelse til politisk forrang – den selv samme klasse, som man traditionelt har for-

31. Chandor 1976; Isager & Skydsgaard 1992, især 169–98. Men se også Foxhall 1995, der viser visse ubalancer i sammenhængen.

32. For introduktion til emnet, se Bruit Zaidman & Schmitt Pantel 1992, 28–36.

33. De relevante guddomme kan studeres i Burkert 1985, 119–215.

34. Herodot 6.100-105. Se Krasilnikoff 2008a, 189–93 for detaljeret argumentation.

bundet med triumfen ved Marathon.³⁵ Der er en hel række store problemer med den fortolkning, som jeg ikke kan berøre her – blot skal jeg understrege, at jeg nu deler det synspunkt, at ‘hoplit-segmentet’ i det athenske samfund ikke var identisk med den soloniske formueklasse, *zeugitai*.³⁶ I stedet vil jeg pege på det forhold, at Pan efter Perserkrigene blev tilkendt funktioner, der tydeligvis berørte hans egenskaber som en guddom, der i udtalt grad bekymrede sig om hele det athenske borgerkollektivs sammenhængskraft – både politisk og ideologisk.

Et andet og underkendt aspekt ved Pan var hans evne, lyst eller vilje til at indgå i samarbejde med andre guddomme: Pan optrådte næsten aldrig alene i Attika efter Marathon, men sammen med nymferne og sin far, Hermes – eller sammen med en eller flere af de øvrige attiske guder.³⁷ Pan var kollektivist og team-player, en guddom, som ikke bar storheden i sig selv, men som så til gengæld i kraft af sine evner kunne virke aktivt for at styrke sammenhængen inden for en usædvanligt stor *polis* som Athen.³⁸ Det uventede resultat af Philippides’ mission til Sparta i eftersommeren 490/89 blev altså, at indbyggerne i Attika fik introduceret en guddom til Attika for Attika, en guddom, som både vogtede landskabet og landbruget i sin totalitet – i samarbejde med f.eks. Demeter – og samtidig medvirke til at formidle det gode budskab om politisk og kollektiv samlingskraft, som måske i virkeligheden var hans vigtigste, men lidet synlige bidrag til athenernes sejr ved Marathon i 490.³⁹

Det ser ud, som om Pans appel i den resterende del af 5. årh. i hovedsagen netop udsprang af hans tilknytning til Attika. Men sideløbende hermed og efter athenernes nederlag i Den peloponnesiske Krig ser vi, hvordan man med dedikationer og ofringer til Pan (og til nymferne og Hermes) styrkede de oprindelige ‘arkadiske’ egenskaber ved guden. Nu forbandtes Pan også med rollen som beskytter af dyreflokke, og dyrkelsen af ham understøttede generelt landbruget i de marginale landbrugsområder så vel som i de uopdyrkede grænseregioner. Skønt dedikationerne til Pan fortsat afspejler, at guden

35. En del af materialet er samlet i Solders 1931 og Fuchs 1962, 242–49. Osborne 1987, 191–92 og Borgeaud 1988 trækker i hovedsagen på Fuchs 1962.

36. Se van Wees 2001; *id.* 2004, 47–58 og kritik af van Wees i Gabrielsen 2002.

37. En undtagelse er Pans solooptræden i Menanders *Dyskolos*.

38. Se Borgeaud 1988 for kildematerialet.

39. Bemærk, at Herodot i 6. bog ikke omtaler – ja faktisk styrer elegant udenom at redegøre for karakteren af Pans hjælp til athenerne og hvordan han præcist hjalp med at besejre perserne. Se også Schwartz & Nielsen 2006, 3.

appellerede til et bredt udsnit af den attiske befolkning – borgere og metøker – så optræder nu også ufrie såsom hyrder og skovhuggere blandt Pans tilbedere. I den resterende del af denne artikel skal jeg sandsynliggøre, at dette skifte, denne ændring i orientering, kan forbindes med athenernes øgede interesser i Attikas marginale landbrugspotentialer efter Den peloponnesiske Krig.

Gentlemen

Som nævnt indledningsvis vidner to bemærkninger hos Thukydid om dramatiske ændringer for det attiske dyrehold i 5. årh.: Thukydid oplyser, at athenerne ved udsigten til den anden perserinvasion i 480 f.v.t. flyttede deres småkvæg til Euboia, hvad man gentog under Den peloponnesiske Krig i 431 f.v.t. ved udsigten til peloponnesernes invasion.⁴⁰ Videre, i forbindelse med belejringen af Dekeleia i 412 f.v.t., beretter Thukydid, at athenerne mistede alt deres kvæg.⁴¹ Det præcise omfang og virkningerne af dette anslag mod, hvad der virker som et rodfæstet og ganske stort dyrehold, er ikke tydeligt. Det er for eksempel uklart, om man først kunne genetablere dyreholdet efter 404/403, eller tidligere. I forbindelse med de eubøiske byers revolte fra Det deliske Søforbund i 411/10 f.v.t. nævner Thukydid, at tilførslen af *ta epitedeia* ophørte fra Euboia, og Westlake udlagde dette som en direkte henvisning til de dyr, som blev flyttet til Eubøa i 431 f.v.t. Problemet med Westlakes oversættelse af *ta epitedeia* er imidlertid, at udtrykket også kan henvise til korn.⁴² Thukydids anvendelse af udtrykket *ta epitedeia* – og katastrofens generelle omfang – peger snarere mod det forhold, at leverancen af samtlige typer af forsyninger fra Euboia til Attika kompromiteredes af peloponnesernes invasion.⁴³ Det forekommer usandsynligt, at athenerne ikke senest i de fredeligere år mellem 421 og 413 f.v.t. bragte deres flokke tilbage til Attika.

40. Thukydid 2. 14. 1. Se endvidere Burford 1993, 148–49.

41. Thukydid 7.27.5.

42. Westlake 1948.

43. Samlæs Thukydid 7.28.1 og 8.95–96, hvor omlægningen af forsyningsruten mellem Euboia og Athen ad søvejen blev fulgt af tabet af athenernes kontrol med øen, et forhold, som Thukydid betegner som katastrofalt.

Opløsningen af søforbundet og dermed også tabet af oversøiske besiddelser betød, at athenerne tabte betydelige indtægter og deres adgang til oversøiske landbrugspotentialer var stærkt reduceret. Selvom de præcise konsekvenser af denne udvikling er uklare, især pga. den befolkningsnedgang, som krigen må have forårsaget, erklærer jeg mig enig i den alment udbredte antagelse, at Attika nu blev det væsentligste investeringsområde, for de athenere, der fortsat ønskede at udvikle deres formuer i landbrugsregi.⁴⁴ Selvom man tager de sædvanlige forbehold overfor kildesituationen mellem 5. og 4. årh. – herunder især betydningen af det voksende epigrafiske materiale fra begyndelsen af 4. århundrede – så ser det ud som om indgangen til 4. årh. markerer en ny retning i den attiske landbrugsudnyttelse: For det første var der i det 4. årh. en markant vækst i antallet af de såkaldte rupestrale *horoi* – en underkategori af de ‘rock-cut inscriptions’ som længe har været kendt i Attika. Indskrifterne er hugget i ‘the living rock’, og vi finder dem typisk i de klippefyldte grænseegne, på højedragenes rygninger, og på grænserne til det uopdyrkede højland; kort sagt i de dele af landskabet, hvor vi nok forventer at finde marginaljordslodder, men også en række bebyggelsesstrukturer såsom helligdomme og forsvarsværker.⁴⁵

Indskrifternes bogstaver måler typisk mellem 10 og 20 centimeter i højden, og hovedparten består af den simple indskrift OPOΣ, som ved intern datering kan bestemmes til det senere 4. årh. f.v.t. eller efter.⁴⁶ De ældste markører er sat med formen HOPOΣ og HO, og kan dateres til henholdsvis midten og de senere årtier af det 5. årh. Endvidere er flere af grænsemarkørerne med sekvensen OPOΣ tilføjet flere kombinationer af bogstaver, som enten er fortolket som forkortelser af formuleringer eller begreber, der skulle angive, til hvilke specifikke deme-grænser de pågældende *horoi* hørte, eller som initialer for de personer, institutioner eller grupper, som angiveligt skulle være indskrifternes ophavsmænd.⁴⁷

44. Ober 1985 overvejede denne mulighed som baggrund for befæstelsen af Attika efter den peloponnesiske krig. Se også Figueira 1991, især 226–49 for de socioøkonomiske virkninger af athenernes koloniserings- og bosættelsespolitik uden for Attika.

45. Se Merle Langdons mange artikler om de forskellige funktioner, *horoi* kunne have.

46. Stanton 1996 fortolkede de rupestrale *horoi* som deme-folks markeringer af marginale ressourcer. Se Langdon 1999, 491–96 om Alepovouni-paradigmet. Emnekredsens historiografi og diskussion af samme: Jones 1999, 59–65. Se endvidere Krasilnikoff 2010b for kobling mellem rupestrale *horoi* og marginale landbrugsaktiviteter.

47. Langdon 1999; Krasilnikoff 2010b, 58–62.

I 1980'erne blev de få *horoi*, man havde kendskab til på det tidspunkt, udlagt som grænsemarkører mellem demer – og i mindre omfang tritysser og fyler.⁴⁸ Og man diskuterede livligt, om dette materiale var eller ikke var sikre beviser for, at demerne havde egentlige og veldefinerede grænser og territorier. Imidlertid modsiger nu blandt andet mængden, arten, organiseringen og placeringen af disse indskrifter, at de alene skulle have en 'geopolitisk funktion'. Flere af de indskrifter, vi nu har kendskab til, har tydeligvis fungeret som markører af jordlodder, og vi bliver nu til stadighed støttet i at de rupestrale *horoi* kunne fungere som jordlodder, af de fortsatte fund, der gøres. Eksistensen og organiseringen af de rupestrale *horoi* i de områder af landskabet, hvor vi også finder andre indikationer på landbrugsudnyttelse, såsom tærskelpladser, landbrugsterrasser og drænings- og afvandingssystemer, bestyrker det synspunkt, at de rupestrale *horoi* afgrænsede produktionsjord. Jeg er af den opfattelse, at de rupestrale *horoi* er ganske sikre tegn på, at de marginale engagementer blev mere omfattende i de første årtier af 4. årh. Vi kan dog ikke afvise, at disse *horoi* i visse tilfælde – f.eks. i forbindelse med forhandling og mægling – kunne have fået udvidet deres funktion til også at omfatte markering af grænser mellem demer.⁴⁹

Andre dele af det epigrafiske materiale kan bringe os videre. Vi ved, at athenerne i hovedsagen kunne eje eller forpagte to typer marginaljorder, som enten blev betegnet *phelleus* eller *eschatia*, hvor den første kategori betegnede den stenede, tynde jord, som tillige var uopdyrket. *Eschatia*, som optræder hyppigere i indskriftsmaterialet, var bearbejdede jordlodder, muligvis med landbrugsterrasser (følger Jamesons fortolkning) og kanaler, som skulle afvande jordlodderne i de regnfulde vintermåneder.⁵⁰ *Eschatiai* var ganske afgjort tilplantet og dyrket med de traditionelle mediterrane afgrøder.⁵¹ De to jordtyper repræsenterer dermed to meget forskellige måder at udnytte marginal jord på: Henholdsvis som græsnings- og brændesankningsarealer, og som dyrkningsarealer, fortrinsvis for korn, oliven og andre træfrugter såsom figen. Men flere kilder peger på, hvordan både dyrehold og dyrkning af afgrøder kunne praktiseres inden for de samme

48. Mellem Langdons artikel fra 1985 og 1990'ernes arbejder, i hvilken periode flere *horoi* var blevet identificeret, udviklede Langdon et mere skeptisk syn på disse indskrifteres politoterritoriale funktioner.

49. Se Krasilnikoff 2010b for mere detaljeret argumentation. Se Lalonde 2006 for klare beviser på, at *horoi* også kunne afgrænse demer i *asty*.

50. Krasilnikoff 2010a.

51. Lewis 1973, 210–12; Jameson 2002; Price & Nixon 2005.

produktionsrammer, og det forekommer nu at være en særdeles attraktiv forklaring, at de forskellige aktiviteter – dyrehold såvel som dyrkning af afgrøder – foregik med en høj grad af integration mellem de forskellige aktivitetsdele. At *phelleis* og *eschatiai* ofte lå tæt på det uopdyrkede vildnis, har naturligvis bidraget positivt til denne udvikling og integration. Men hvem virkede for denne udvikling?

Med Lewis' syntese fra 1973 og senest med Lamberts re-publicering af *Rationes Centesimarum* fra 1997 foreligger der nu dygtige arbejder, der gør det muligt at granske marginaljordenes historie nærmere. *Rationes Centesimarum* er betegnelsen for de lister over salg af offentlig jord, som *polet*-kollegiet lod opsætte i det 4. århundredes senere del. I listerne optræder to kategorier – *chorion* og *eschatia* – to typer jorder, der normalt fortolkes henholdsvis som betegnelsen for jordlodder og marginaljord (jord ved grænserne, kuperede jorder).⁵² Tre forhold i listerne er værd at lægge særligt mærke til. For det første er det bemærkelsesværdigt, at kun to typer jord optræder. Det kan forklares med, at man i den senere del af det 4. årh. var begyndt at anvende *eschatia* som fællesbetegnelse for al marginaljord. Det andet forhold, der er værd at bemærke, er, at priserne på *eschatiai* i hovedsagen falder i to grupper: Én, hvor jordloddet kostede mellem 50 og 162½ drakmer og én, hvor *eschatiai*-jordlodderne kostede mellem ca. 1000 drakmer og 4,5 talenter. Jeg er ikke af den opfattelse, at forklaringen på forskellene blot ligger i arealforskelle. De billigste og dyreste lodder forholder sig som 1 til 540, hvilket betyder, at hvis vi for eksempel sætter den billigste lod til ½ hektar, ville det største være på 270 hektar – et sammenhængende areal, som er helt ude af proportioner med de arealstørrelser på landbrugslodder, som vi kender fra Attika. Det største areal, vi kender, er Phaenippos' *eschatia*, antageligvis i omegnen af 600 *plethra* – ca. 56 hektar.⁵³

En mere plausibel forklaring på de store prisforskelle kan være, at de 'billige' *eschatia*-lodder henviser til mindre, 'rå', arealer, uden terrasser, afvandingskanaler, etc., mens de dyre lodder repræsenterer store, færdige, operationelle lodder, der kunne dyrkes eller udnyttes med det samme. Det fører over i det tredje bemærkelsesværdige forhold, nemlig at en stor del af de køb, som listerne beskriver i detaljer, blev foretaget af velhavende individer og grupper af personer, som repræsenterede en bred vifte af

52. Lambert 1997.

53. Burford 1993, 111–12.

fortrinsvis lokale politiske og religiøse institutioner. Flere af personerne kender vi desuden fra andre forhold og situationer, heriblandt som aktive politikere, store jordejere, og som tilhørende den liturgigivende øverste del af den athenske elite. Det er for så vidt ikke overraskende; det simple forhold er tydeligvis, at marginaljordsengagementer krævede kapital, uanset om jorden altså var 'rå' eller dyrkningsmodnet. I første omgang krævede det tid og kapital at rydde og modne en lod – og det krævede naturligvis penge at kunne købe en 'færdig' lod. Dernæst krævede det ressourcer at vedligeholde lodden. Der var forventeligt betydeligt flere mandetimer involveret i vedligeholdelsen af en *eschatia*-lod end ved almindelig dyrkning af fed muld på sletlandet.⁵⁴ Men vi kan ikke få andet indtryk, end at marginaljorden kunne give overskud, men andre forhold var også på spil.

Vi ved, at velhavende athenere investerede i at opdyrke marginaljord eller i at opkøbe forsømte lodder, og vi ved, at velhavende jordejere typisk rådede over den nødvendige arbejdskraft til at forløse sådanne projekter.⁵⁵ Det er en fristende tanke at forstå marginaljordsudnyttelsen som en type af engagement, der kunne styrke de uformelle bånd mellem individer af forskellig stand og status: Altså, marginaljorden rummede en vifte af forskellige beskæftigelser og ressourcer, som ejeren kunne stille til rådighed for eller tilbyde til sine *philoï*; ja, man kunne måske ligefrem stille sit vildnis til rådighed for opdragelse af sin bedste vens søn, som passende kunne vogte geder, mens hans tanker måske cirklede om Dipylon-kvarterets fristelser eller faderens fyrige gangere.⁵⁶

Det forekommer dermed oplagt, at forbedringen og dyrkningen af marginaljorder rummede betydelige muligheder for at demonstrere økonomisk overskud, men også visse risici, fordi et fejlslagent marginaljordsengagement også hurtigt blev synligt for 'konkurrenterne'. I Aischines 1.42, 98 beskylder taleren sin modstander for at forsømme en *eschatia*-lod, med henvisning til, at lodden var sprunget i skov og krat. Anklagede udstilles altså som en sjuske, og måske dertil også som en person, der ikke ganske formår at indfri de krav, der er knyttet til at drive en marginaljordsentreprise på behørig vis. Det samlede indtryk af marginaljordsengagementer som et attraktivt virke-

54. Krasilnikoff 2008; *id.* 2010b og 2014.

55. Xenofon, *Oikonomikos* xx, 22–24; Isaios 9.28; Dem. 27, 58. Davies 1971, 35 pegede på, at jordstykkets ejer Antidoros kvalificerede sig til den liturgigivende klasse med dette engagement.

56. Aristofanes, *Skyerne* 71; se også Jameson 1989, 11–12 for, hvordan selv unge mænd af god familie som led i deres dannelse skulle virke som hyrder i bjergene.

felt for visse dele af den økonomiske elite understreges endelig af, at vi genfinder de samme individer som ivrige donatorer og deltagere i lokale kulter. Det har tidligere været foreslået, at velhavende athenere påtog sig forpagtningsaftaler, som reelt var så lidt lukrative for forpagteren, at engagementet reelt havde karakter af at være en liturgi.⁵⁷ Andre forskere har tidligere foreslået, at lokale velhavende borgeres bidrag til demen også afspejler sig i organiseringen af de lokale offerkalendere, hvor eksemplet fra Erchia er tydeligst.⁵⁸ Parallelt med denne officielle dokumentation for den lokale elites godgørelse er der også indicier for, at de engagerede sig i kulterne for Pan, nymferne og Hermes, sandsynligvis fordi kultstederne jo var placeret i netop de uvejsomme grænseegne – tæt på marginaljorden.⁵⁹ Og på denne måde er det en nærliggende tanke, at Pan-kultens rolle, som altså var genstand for en re-definition, var at komplementere den økonomiske udnyttelse af marginaljorderne ved at tilføje projektet de nødvendige religiøse og ideologiske dimensioner. Samtidig kan man som sagt hævde, at Pan med denne udvikling vendte tilbage til sit oprindelige arkadiske ressortområde: Dyrehold og grænseengagement.

Konklusion

Samles trådene, fremstår et billede, hvor den athenske elites interesser i marginaljord kan sammenfattes i flere overordnede og gensidigt afhængige formål. For det første virkede 'marginalt' landbrug og dermed også dyreholdet som spekulationsobjekt med henblik på at styrke økonomisk potentiale og herunder at kunne lægge flere engagementer til den allerede eksisterende vifte af landbrugsengagementer i slettelandet. Attikas heterogene geografiske og klimatologiske forhold frembød mange forskellige udfordringer for bonden, men især var udnyttelsen af de marginale landbrugspotentialer en udfordring. Udnyttelsen af Attikas marginale landbrugspotentiale krævede

57. Jameson 1982, 72–73 foreslog, at gruppen af *meritai* fra attiske forpagtningsaftaler måske fungerede som liturgigivere for på denne måde at sikre demerne en indkomst, ved at sammenslutningens prominente medlemmer påtog sig dette ansvar. Samme ide blev gbrugt af Walbank i Lalonde, Langdon & Walbank 1991, 156–57 med henvisning til forpagtningsaftalen fra Teithras, som er nævnt ovenfor (SEG 24.152) og den mere elaborerede aftale SEG 24.151, også fra Teithras.

58. Whitehead 1986, 199, med note 129.

59. Se Lambert 1997, 158–59. (no. 36), og IG II² 4653 og IG II² 4651 for Eukles' to dedikationer ved Vari-grotten.

derfor økonomiske ressourcer og arbejdskraft, som eliten også besad. Velhavende atternes involvering i lokale kultaktiviteter som liturgister bandt det 'marginale' dyrehold sammen med demernes religiøse aktiviteter, hvor eliten kunne markere status og udfordre andres ved at være i stand til at opdyrke og 'bryde nyt land'. Ved at fokusere på de forskellige muligheder, landbrugsdriften i Attika frembød, er det muligt at afdække, hvordan eliten kunne fastholde sin lokale betydning i perioden efter Perserkrigen. Om vi så skal forestille os den økonomiske elites lokale engagementer som en modsætning eller et supplement til den demokratiske ideologi og statsform, er et spørgsmål, som ligger uden for denne artikels ramme.

Litteratur

- Akrigg, B. 2007. "The Nature and Implications of Athens' Changed Social Structure and Economy", i R. Osborne (ed.), *Debating the Athenian Cultural Revolution. Art, Literature, Philosophy, and Politics 430–380 BC*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 27–43.
- Amanatidis, G.T. *et al.* 1993. "Decreasing precipitation trend in the Marathon area, Greece", *International Journal of Climatology* [13 \(2\)](#): 191–201.
- Borgeaud, Ph. 1988. *The Cult of Pan in Ancient Greece*. Oversat fra fransk orig. 1979 af Kathleen Atlass & James Redfield. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Bruit Zaidman, L. & P. Schmitt Pantel. 1992. *Religion in the Ancient Greek City*. Oversat af Paul Cartledge. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burford, A. 1993. *Land and Labor in the Greek World*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- Burkert, W. 1985. *Greek Religion*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University press.
- Carroll-Spillecke, M. 1989. *Κήπος. Der antike griechische Garten*. Wohnen in der klassischen Polis III. München: Deutscher Kunstverlag.

- Chandezon, C. 2003. *L'élevage en Grèce (fin Ve–fin Ier s. a.C.). L'apport des sources épigraphiques*. Bordeaux: Ausonius.
- Chandor, A.B. 1976. *The Attic Festivals of Demeter and their Relation to the Agricultural Year*. Diss. University of Pennsylvania.
- Chaniotis, A. 1995. "Problems of 'Pastoralism' and 'Transhumance' in Classical and Hellenistic Crete," *Orbis Terrarum* 1, pp. 39–89.
- Chaniotis, A. 1999. "Milking the Mountains. Economic Activities on the Cretan Uplands in the Classical and Hellenistic Period", i A. Chaniotis (ed.) *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete*. Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien 29. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 181–220.
- Constantakopoulou, C. 2007. *The Dance of the Islands. Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World*. Oxford: Oxford University Press.
- Curtis, R.I. 2001. *Ancient Food Technology*. Technology and Change in History 3. Leiden: Brill.
- Dalby, A. 1996. *Siren Feasts. A History of Food and Gastronomy in Greece*. London: Routledge.
- Davies, J.K. 1971. *Athenian Propertied Families*. Oxford: Oxford University Press.
- Figueira, T.J. 1991. *Athens and Aigina in the Age of Imperial Colonization*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Forbes, H.A. 1995. "The Identification of Pastoralist Sites within the Context of Estate-based Agriculture in Ancient Greece: Beyond the 'Transhumance versus Agro-pastoralism' Debate", *Annual of the British School at Athens* 90, pp. 325–38.
- Forsén, J. & B. Forsén. 2003. *The Asea Valley Survey. An Arcadian Mountain Valley from the Palaeolithic Period until Modern Times*. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae. Stockholm: Paul Åströms Forlag.
- Foxhall, L. 1995. "Women's ritual and men's work", i R. Hawley & B. Levick (eds.), *Women in Antiquity. New Assessments*. London: Routledge pp. 97-110.

- Foxhall, L. 2007. *Olive Cultivation in Ancient Greece: Seeking the Ancient Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Foxhall L. & H.A. Forbes. 1982. "ΣΙΤΟΜΕΤΡΕΙΑ: the Role of Grain as a Staple Food in Classical Antiquity", *Chiron* 12, pp. 41–90.
- Fuchs, W. 1962. "Attische Nymphenreliefs", *MDAI(A)* 77, pp. 242–49, figs. 64–69.
- Gabrielsen, V. 2002. "Socio economic Classes and Ancient Greek Warfare", i K. Ascani, V. Gabrielsen, K. Kvist & A. Holm Rasmussen (eds.), *Ancient History Matters: Studies Presented to Jens Erik Skydsgaard on His Seventieth Birthday, April 16, 2002*. Analecta Romana Instituti Danici, Supplementum XXX. Rom, pp. 203–20.
- Gabrielsen, V. 2010. Anmeldelser af: A. Moreno *Feeding the Democracy. The Athenian Grain Supply in the Fifth and Fourth Centuries BC*. Oxford: Oxford University Press, 2007; G. J. Oliver, *War, Food, and Politics in Early Hellenistic Athens*. Oxford: Oxford University Press, 2007", *Classical Review (new Series)* 60 (1), pp. 174–77.
- Gabrielsen, V. 2009. "Brotherhoods of Faith and Provident Planning: The Non-public Associations of the Greek World", i I. Malkin, C. Constantakopoulou, & K. Panagopoulou (eds.), *Greek and Roman Networks in the Mediterranean*. London: Routledge, pp. 176–203.
- Garnsey, P. 1988. *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. Responses to Risk and Crisis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Garnsey, P. 1998. "The Bean: Substance and Symbol", i *Cities, Peasants and food in Classical Antiquity. Essays in Social and Economic History* (edited with addenda by Walter Scheidel). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 214–25.
- Garnsey, P. 1999. *Food and Society in Classical Antiquity. Key Themes in Ancient History*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Golden, M. 2000. "A Decade of Demography. Recent Trends in the Study of Greek and Roman Populations," i P. Flensted-Jensen, T.H. Nielsen & L. Rubinstein (eds.), *Polis & Politics. Studies in Ancient Greek History. Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday, August 20, 2000*. København: Museum Tusulanums Forlag, pp. 23–40.
- Grove, A.T. & O. Rackham. 2002. *The Nature of Mediterranean Europe. An Ecological History*, New Haven & London: Yale University Press.
- Halstead, P. 2014. *Two Oxen Ahead: Pre-Mechanized Farming in the Mediterranean*. Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell.
- Hansen, M.H. 1986. *Democracy and Demography. The Number of Athenian Citizens in the Fourth Century B. C.* Herning: Systime.
- Hanson, V.D. 1998. *Warfare and Agriculture in Classical Greece²*. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press
- Hodkinson, S. 1988. "Animal Husbandry in the Greek *Polis*", i C.R. Whittaker (ed.), *Pastoral Economies in Classical Antiquity*. Cambridge Philological Society Suppl. 14. Cambridge, pp. 34–74.
- Howe, T. 2008. *Pastoral Politics. Animals, Agriculture and Society in Ancient Greece*. Publications of the Association of Ancient Historians 9. Claremont, California: Regina Books.
- Isager, S. & J.E. Skydsgaard. 1992. *Ancient Greek Agriculture. An Introduction*. London: Routledge.
- Jameson, M.H. 1982. "The Leasing of Land in Rhamnous", *Studies in Attic Epigraphy, History and Topography Presented to E. Vanderpool*. Hesperia Suppl. XIX, American School of Classical Studies at Athens, pp. 66–74.
- Jameson, M.H. 1988. "Sacrifice and Animal Husbandry in Classical Greece", i C.R. Whittaker (ed.), *Pastoral Economies in Classical Antiquity*. Cambridge Philological Society Suppl. 14. Cambridge, pp. 87–119.

- Jameson, M.H. 1989. "Mountains and the Greek City States", i J.-F. Bergier (ed.) *Montagnes, Fleuves, Forêts dans L'Histoire. Barrières ou lignes de convergence? – Berge, Flüsse, Wälder in der Geschichte. Hindernisse oder Begegnungsräume?* St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag, pp. 7–17.
- Jameson, M.H. 2002. "Attic Eschatia", i K. Ascani, V. Gabrielsen, K. Kvist & A. Holm Rasmussen (eds.), *Ancient History Matters: Studies Presented to Jens Erik Skydsgaard on His Seventieth Birthday, April 16, 2002*. *Analecta Romana Instituti Danici*, Supplementum XXX, Rom, pp. 63–68.
- Jones, N.F. 1999. *The Associations of Classical Athens. The Response to Democracy*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Jones, N.F. 2004. *Rural Athens Under the Democracy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Krasilnikoff, J.A. 2002. "Water and Farming in Classical Greece: Evidence, Method and Perspective", i K. Ascani, V. Gabrielsen, K. Kvist & A.H. Rasmussen (eds.), *Ancient History Matters: Studies Presented to Jens Erik Skydsgaard on his Seventieth Birthday, April 16, 2002*. *Analecta Romana Instituti Danici*, Supplementum XXX. Rom, pp. 47–62.
- Krasilnikoff, J.A. 2008a. "Pan, Attica and Religious Innovation from the Persian Wars to the end of the Fourth Century BC", i S.W. Rasmussen & A.H. Rasmussen with I. Gradel, J. A. Krasilnikoff and K. R. Kristensen (eds.), *The BOMOS Conferences 2002–2005. Ritual, Resources, and Identity in Greco-Roman Religions: An Interdisciplinary Perspective*. *Analecta Romana Instituti Danici*, Supplementum XL. Rom: Edizioni Quasar, pp. 189–200.
- Krasilnikoff, J.A. 2008b. "Attic *φελλεύς*. Some Observations on Marginal Land and Rural Strategies in the Classical Period," *Zeitschrift für Papyrologie and Epigraphik* 167, pp. 37–49.
- Krasilnikoff, J.A. 2009. Anmeldelse af: Timothy Howe, *Pastoral Politics. Animals, Agriculture and Society in Ancient Greece*. *Publications of the Association of Ancient Historians* 9. Claremont, California: Regina Books. 2008. *The Classical Journal Online* (2009.12.01).

- Krasilnikoff, J.A. 2010a. "Irrigation as Innovation in Ancient Greek Agriculture", *World Archaeology* 42, 1, pp. 108–121.
- Krasilnikoff, J.A. 2010b. "Marginal Land, its Boundaries, and the Rupestral *Horoi* of Attica", *Classica & Mediaevalia* 61, pp. 49–69.
- Krasilnikoff, J.A. 2014. "Innovation in Ancient Greek Agriculture: some Remarks on Climate and Irrigation in Classical Attica", *Classica & Mediaevalia* 64, pp. 95–116.
- Lalonde, G.V. 2006. "IG I3 1055 B and the Boundary of Melite and Kollytos", *Hesperia* 75, pp. 83–119.
- Lalonde, G.V., M.K. Langdon & M.B. Walbank. 1991. *The Athenian Agora: Inscriptions: Horoi, Poletai Records, Leases of Public Lands*. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies.
- Lambert, S.D. 1997. *Rationes Centesimarum: Sales of Public Land in Lykourgan Athens*. Archaia Hellas 3. Amsterdam: Brill Academic Publishers.
- Lambert, S.D. 2002. "The Sacrificial Calendar of Athens", *Annual of the British School at Athens* 97, pp. 353–99.
- Langdon, M.K. 1985. "The Territorial basis of the Attic Demes", *Symbolae Osloenses* 60, pp. 5–15.
- Langdon, M.K. 1999. "Hymettiana III. The Boundary Markers of Alepovouni," *Hesperia* 68, pp. 481–508.
- Langdon, M.K. 2005. "A New Greek Abecedarium," *Kadmos* 44, pp. 175–82.
- Lewis, D.M. 1973. "The Athenian Rationes Centesimarum", i M. I. Finley (ed.), *Problems de la terre en Grèce ancienne*. Paris, La Haye: Mouton & Co, pp. 187–212.
- Lohmann, H. 1993. *ATENE. Forschungen zu Siedlungs- und Wirtschaftsstruktur des klassischen Attika, Teil I-II*. Köln, Weimar & Wien: Böhlau Verlag.
- McInerney, J. 2010. *The Cattle of the Sun. Cows and Culture in the World of the Ancient Greeks*. Princeton: Princeton University Press.

- Meiggs, R. & Lewis, D. (eds.). 1988. *A Selection of Greek Historical Inscriptions. To the end of the Fifth Century B.C.* Revised ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moreno, A. 2007. *Feeding the Democracy. The Athenian Grain Supply in the Fifth and Fourth Centuries BC.* Oxford: Oxford University Press.
- Ober, J. 1985. *Fortress Attica. Defence of the Athenian Land Frontier, 404–322 B.C.* Mnemosyne, Suppl. 84. Leiden: Brill.
- Osborne, R. 1987. *Classical Landscapes with Figures. The Ancient Greek City and its Countryside.* London: George Philip.
- Osborne, R. 1992. "Classical Greek Gardens: Between Farm and Paradise", i J. D. Hunt, (ed.), *Garden History. Issues, Approaches, Methods.* Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture XIII. Washington D.C., pp. 373–91.
- Papazarkadas, N. 2011. *Sacred and Public Land in Ancient Athens.* Oxford: Oxford University Press.
- Parker, R. 1996. *Athenian Religion. A History.* Oxford: Oxford University Press.
- Price, S. & L. Nixon, 2005. "Ancient Greek Agricultural Terraces: Evidence from Texts and Archaeological Survey", *American Journal of Archaeology* 109, pp. 665–94.
- Rosivach, V. J. 1994. *The System of Public Sacrifice in Fourth-Century Athens.* American Classical Studies 34. Atlanta: Scholars Press.
- Schwartz, A. & Nielsen, T.H.. 2006. "Herodot og hemerodromoi", [AIGIS 6.1, 1-10](#).
- Sepaki, A. 1992. "The Palaeoethnobotanical approach. The Mediterranean triad or is it a quartet?", i B. Wells (ed.), *Agriculture in Ancient Greece. Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16–17 May, 1990.* Stockholm: Paul Åströms forlag, pp. 61–75.
- Skydsgaard, J.E. 1988. "Transhumance in ancient Greece", i C.R. Whittaker (ed.), *Pastoral Economies in Classical Antiquity,* Cambridge Philological Society, Suppl. 14. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 75–86.

- Solders, S. 1931. *Die ausserstädtischen Kulte und die Einigung Attikas*. Lund: Lindstedtse.
- Stanton, G.R. 1996. "Some Inscriptions in Attic Demes", *Annual of the British School at Athens* 91, pp. 341–64.
- van Wees, H. 2001. "The Myth of the Middle-Class Army: Military and Social Status in Ancient Athens", i T. Bekker-Nielsen & L. Hannestad (eds.), *War as a Cultural and Social Force: Essays on Warfare in Antiquity*. København, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, pp. 45–71.
- van Wees, H. 2004. *Greek Warfare. Myths and Realities*. London: Duckworth.
- Walker, K.G. 2004. *Archaic Eretria. A Political and Social History from the Earliest Times to 490 BC*. London: Routledge.
- Westlake, H.D. 1948. "Athenian food supplies from Euboa", *Classical Review* 62 (1), pp. 2–5.
- Whitehead, D. 1986. *The Demes of Attica, 508/7–ca. 250 B.C.: A Political and Social Study*, Princeton: Princeton University Press.